

Najnowsza historiografia litewska o kształtowaniu, roli i funkcji granic historycznych Wielkiego Księstwa Litewskiego

Przygotował Elmantas Melius (Instytut Historii Litwy)

W ostatnich latach na Litwie ukazały się dwie monografie, poświęcone rozwojowi granic w Wielkim Księstwie Litewskim w XIV-XVI wieku, najpierw jednak dokonamy w skrócie przeglądu innych publikacji, w których w mniejszym lub większym stopniu poruszony został ten problem.

Podczas obchodów rocznicy tysiąclecia wzmianki o Litwie, w 2009 r. ukazała się książka o charakterze informacyjnym pt. *Lietuvos sienos. Tūkstantmečio istorija (Granice Litwy. Historia tysiąclecia)*, w której omówiono historię granic w XIII-XX wieku. Rozdział o granicach w XIII-XVIII wieku napisała Ramunė Šmigelskytė-Stukienė. Zawiera on uogólnione dane historiograficzne o granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego, autorka zamieściła również dawne mapy kartograficzne.

W latach 2009-2018 na Litwie wydano sześć tomów akademickiej *Lietuvos istorija (Historia Litwy)*, w których w mniejszym lub większym stopniu omówiono granice z okresu WKL. Pierwszy tom w tej serii: T. III: *XIII a. – 1385 m. Valstybės iškilimas tarp Rytų ir Vakarų (XIII w. – 1385 r. Pojawienie się państwa między Wschodem i Zachodem, 2011)* przygotowało trzech badaczy. Nieduży rozdział, poświęcony granicom WKL, napisał Artūras Dubonis. Podkreślił on, że w tym okresie *Na ruskim wschodzie granice (granica) państwa litewskiego stale zmieniały się, na zachodzie zaś, szczególnie tam, gdzie działania wojenne z krzyżakami nie miały intensywnego charakteru, granice z obu gałęziami zakonu niemieckiego w XIV w. ukształtowały się w mniejszym lub większym stopniu* (s. 57). Pierwsze linie graniczne powstawały w sposób naturalny, przebiegały wzdłuż rzek, granic międzyplemiennych, szlaków handlowych, podpisano w tym okresie pierwsze umowy między państwowe dotyczące granic. Autor podkreśla, że *w połowie XIV w. powinna już była być ukształtowana linia graniczna z Mazowszem* (s. 59). W 2009 r. ukazał się tom czwarty autorstwa Jūratė Kiaupienė i Rimvydas Petrauskas: T. IV: *Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386-1529 m. (Nowe horyzonty: dynastia, społeczeństwo, państwo. Wielkie Księstwo Litewskie w l. 1386-1529)*. W tej syntezie podkreślony został problem litewskiej geografii

historycznej, zawiera on też przygotowany przez J. Kiaupienė przegląd rozwoju granic WKL od XIV do początku XVI wieku. Autorka przedstawia model tworzenia się przestrzeni państwa politycznego, podstawy formowania się terytorium i jego granic. Wiele uwagi poświęca kształtowaniu się stałej granicy z zakonem krzyżackim i ciągle zmieniającej się w owym czasie granicy z Państwem Moskiewskim, jak też trudnościom w ustaleniu granic z ordami tatarskimi na stepach Ukrainy. Bodajże najszczegółowiej scharakteryzowała problemy utworzenia granicy WKL z Królestwem Polskim. Istniało kilka obszarów, stanowiących przedmiot stałego sporu między tymi państwami. Po tym, gdy wielki książę litewski Giedymin na początku XIV wieku zajął Podlasie, niejednokrotnie pojawiły się kontrowersje dotyczące tego terytorium, trwały też o niego walki między państwami (w tym z Mazowszem) nawet po unii personalnej z 1385 r. Innym obszarem, który był wielokrotnie przedmiotem sporów, podziałów i walk między WKL a Koroną, było Podole. Na początku XVI wieku powołano komisje państwowe polsko-litewskie do wyznaczenia linii granicznej. Wreszcie autorka stwierdza, że te spory dotyczące granic na Podlasiu i Podolu, a także komisje zajmujące się nimi, *świadczą o tym, że granice faktycznie istniały, rozumiano je jako terytoria oddzielające dwa połączone więzami państwa – Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskie* (s. 60). Tom V, autorstwa dwóch naukowców, *Veržli naujųjų laikų pradžia. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1529-1588 metais (Intensywny początek nowej ery. Wielkie Księstwo Litewskie w latach 1529-1588)* ukazał się w 2013 r. J. Kiaupienė omówiła w nim zmianę granic WKL w latach 1529-1588. Podkreśliła, że od końca XV wieku obszar o powierzchni około 900 000 km², w wyniku wojen z Moskwą zmniejszył się do 550 000-520 000 km², a po dokonanej w 1569 r. przez Polskę aneksji ziem ukraińskich i Podlasia (312 800 km²), WKL zachowało zaledwie 297 000 km². Wiele uwagi poświęca kwestii podporządkowania Inflant WKL i wynikłym z tego problemom wojny inflanckiej z Moskwą i jej skutkom – zmianie granic. Pisząc o południowych granicach, podkreśla, że *Zamki graniczne stanowią bodajże jedyną wymienioną w źródłach cechę południowej granicy Wielkiego Księstwa Litewskiego*, która niewiele się zmieniła od czasów księcia Witolda (s. 144). Wschodnia granica WKL z Moskwą była zmienna przez cały omawiany okres. *Było to spowodowane stałym zawieszeniem broni bez konkretnych decyzji dotyczących linii granicznej*, gdyż Moskwa przez cały czas miała nadzieję na nowe

podboje, a Litwini mieli nadzieję na odzyskanie utraconych terytoriów (s. 144–145). Gintautas Sliesoriūnas w tomie V z 2015 r.: *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XVI a. pabaigoje – XVIII a. pradžioje (1588-1733 metais) (Wielkie Księstwo Litewskie pod koniec XVI – na początku XVIII wieku (1588-1733))*, bodajże najbardziej szczegółowo i obszernie omówił zmiany granic Wielkiego Księstwa w ciągu stu pięćdziesięciu lat (s. 62-86). Zauważył paradoks, że pomimo ogólnego upadku wspólnego państwa polsko-litewskiego, pod koniec tego okresu terytorium WKL było nieco większe niż na początku (dzięki przyłączeniu Siebieża i Newela). W tym okresie nastąpiły także duże przejęcia terytorialne – po rozejmie w Dywilinie w 1618 r., gdy odzyskano Smoleńsk z województwem i powiat starodubski, po pokoju w Polanowie w 1634 r. i późniejszym ustaleniu przebiegu granicy, część ziem utracono. Wszystkie wymienione osiągnięcia zostały zaprzepaszczone po wojnie z Moskwą z lat 1654-1667. Zatwierdzona w wyniku pokoju Grzymułtowskiego w 1686 r. granica WKL z Państwem Moskiewskim faktycznie nie zmieniła się aż do pierwszego rozbioru w 1772 r. Badacz omówił niewykorzystane szanse WKL na rozszerzenie terytorium podczas wojny północnej na początku XVIII wieku. Po 1569 r. granica WKL z Polską była stosunkowo stała, z wyjątkiem tego, że w 1646 r. Korona, jako rekompensatę za ziemie WKL przekazane Moskwie, oddała Litwie starostwa Łubecz i Łojew oraz niektóre zajęte przez Polaków przygraniczne dwory. Znaczne zmiany granic nastąpiły na początku XVII wieku we wspólnie zarządzanej przez WKL i Koronę części Inflant. W wyniku rozejmu w Altmarku w 1629 r. Szwecja otrzymała województwo parnawskie i dorpackie oraz połowę województwa wendeńskiego wraz z Rygą. Granica z Księstwem Kurlandii pozostała niezmienną. Tymczasem straty terytorialne Królestwa Polskiego w tym okresie były znaczące. Pierwsza część ostatniego tomu VII poświęconego okresowi WKL – *Trumpasis XVIII amžius (1733-1795 m.) (Krótki XVIII wiek (1733-1795))* ukazała się w 2012 r., jest autorstwa Zigmantasa Kiaupy. Znalazł się w nim rozdział poświęcony przestrzeni państwowej i granicy w tym okresie. Autor stwierdził, że w XVIII wieku do 1772 r., czyli pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej, granice WKL pozostawały w dużej mierze niezmiennie. W tym czasie Litwa utraciła około 73 000 km² swoich wschodnich ziem, zajętych przez Rosję. Zajęła ona również województwo inflanckie, współwłasność WKL i Korony, o powierzchni około 14 000 km². Jeszcze więcej terytoriów WKL utraciło na

rzecz Rosji w wyniku drugiego rozbioru w 1793 r. – około 117 500 km², WKL stanowiły wówczas zaledwie Litwa etniczna i zachodnia część Białorusi – około 109 000 km². Jak wiadomo w 1795 r., zniknęły granice zarówno WKL, jak i wspólna granica państwa polsko-litewskiego.

W 2014 i 2015 r. ukazały się monografie dwóch młodych historyków, poświęcone badaniom nad rozwojem granic Wielkiego Księstwa Litewskiego w XIV-XVI w., których wnioskowi poświęcimy więcej uwagi.

W 2010 r. Laima Bucevičiūtė obroniła pracę doktorską na temat koncepcji i historii granic „liniowych“ WKL w XV-XVI w. W oparciu o różne źródła narracyjne autorka zanalizowała warunki geografii historycznej, od których zależało kształtowanie się pojęcia terytorium państwa, oceniła postrzeganie przestrzeni politycznej przez ówczesnych. Zbadała granice Wielkiego Księstwa Litewskiego z zakonem krzyżackim, Moskwą, Polską i ordami tatarskimi. Na podstawie rozprawy w 2015 r. ukazała się monografia *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XV-XVI a.: valstybės erdvės ir jos sienų samprata (Wielkie Księstwo Litewskie w XV-XVI w.: koncepcja przestrzeni państwowej i jej granic, Uniwersytet Witolda Wielkiego, 396 s.)*.

Książka składa się z czterech głównych rozdziałów: 1. Analizy teoretycznych aspektów terytorium, granic i przestrzeni; 2. Omówienia cech terminologicznych terytorium, granic i przestrzeni; 3. Omówienia litewskiej przestrzeni państwowej i jej granic: aspektu mentalnego (kartografia; dokumenty prawne i źródła narracyjne); 4. Omówienia rozwoju terytorium i granic państwa litewskiego w XV-XVI w.

Autorka we wnioskach monografii (s. 309-316) podsumowała rezultaty badania. W opinii jej, „stosowana w źródłach wielojęzycznych XV-XVI w. terminologia dotycząca granic państwowych jest wieloznaczna. Terminy związane z delimitacją opisywały sam obiekt (granice, obrzeże), ale nie jego formy, charakter i postać. W tym okresie jeszcze nie wykrystalizowała się treść terminów, ich znaczenia i stosowanie. Ten sam termin mógł oznaczać granicę jako obiekt (rozgraniczenie), ale też granicę jako znak (demarkację) lub jedno i drugie. Zasadniczo nie istniała terminologia ukazująca rozróżnienie między ziemiami państwowymi i prywatnymi, dlatego, w opinii autorki, ograniczone są możliwości zastosowania dzisiejszej terminologii związanej z granicami i przestrzenią do badań nad granicami w XV-XVI w.” (s. 309).

Autorka pokazała, że litewskie granice państwowe z Inflantami i zakonem krzyżackim konsekwentnie ewoluowały ze strefy przygranicznej lub odcinka terytorialnego charakterystycznego dla czasów przedpaństwowych do granicy liniowej, oddzielającej i prawnie sankcjonującej to, co znajduje się wewnątrz państwa, od tego, co jest poza nim, tak stwarzając model państwa terytorialnego. Proces ten odbywał się równolegle z zaludnieniem terenów przygranicznych. Kolonizacja, niezależnie od różnic regionalnych, powinna być uważana za najważniejszy proces społeczny kształtowania się i wyznaczania linii granicznej.

Jej zdaniem „pierwsza koncepcja granicy liniowej i modelu terytorialnego państwa w przypadku WKL jest związana z podejmowanymi w pierwszych dziesięcioleciach XV wieku próbami ustalenia granic WKL z Inflantami i zakonem krzyżackim. W tym czasie widoczną linię graniczną wyrażała subordynacja obiektów fizyczno-geograficznych i znaków społeczno-ekonomicznych, a funkcję łącznika pełniły odległości oddzielające obiekty. Procedury delimitacji i demarkacji odbywały się równolegle. Koncepcja granicy liniowej i państwa terytorialnego zyskała w WKL postać ostateczną w połowie XVI wieku, gdy zaczęto tworzyć jednolity system znaków granicznych z atrybutami państwowymi. Jakościowe zmiany w postrzeganiu terytorium Litwy i jej granic należy uznać za konsekwencję kontaktu cywilizacyjnego z państwami zakonu. Zaczęto nie tylko zdawać sprawę z rzeczywistych granic państwowych (przebiegu znaków granicznych posiadających postać fizyczną na powierzchni ziemi), ale także na płaszczyźnie mentalnej zastanawiać się nad wyjątkowością terytorium państwa (symbolika państwowa na znakach granicznych – wyrażenie związku władzy z terytorium)” (s. 312-313).

Autorka pokazała, co „ze względu na rozwój kolonizacji wewnętrznej na pograniczu polsko-litewskim również zrodziła się koncepcja granicy liniowej, ale tutaj granice miały podwójne przyporządkowanie – granica terenu przygranicznego była postrzegana zarówno jako własność prywatna, jak i granica państwowa. Formą fizyczną granica polsko-litewska nie różniła się zasadniczo od granicy prywatnej, a jej państwowy charakter wyrażał się w instytucjonalnym pośrednictwie księcia litewskiego. Inaczej niż w przypadku ustalania granic z Inflantami i zakonem krzyżackim, charakter umów transgranicznych był tu inny: procedury delimitacji i demarkacji rejestrowano w

dokumentach roboczych komisji, miały one moc prawną, ale nie były włączane do umów transgranicznych” (s. 313).

Pisząc o strukturę i chronologię granicy między Litwą a Moskwą, ona pokazała co „miała ona inny charakter niż z państwami z zachodu i północy – określały ją wykazy terytoriów zarządzanych przez jedną i drugą stronę, jest to najbardziej charakterystyczna cecha granic tych państw w XV-XVI wieku. Jednak z głębszej analizy wynika, że w umowach nie zostały wymienione wszystkie posiadłości na tym lub innym obszarze, a jedynie położone na obrzeżach, które tworzyły prowizoryczną linię graniczną. Cechy granicy liniowej niektórych odcinków pogranicza litewsko-moskiewskiego, zawarte w moskiewskich źródłach państwowych, a także istniejące rysunki obszarów przygranicznych, korygują opinię o nieliniowym charakterze granicy między WKL a Moskwą i, zdaniem autorki, rodzą nowe pytania do dalszych badań. Stan stałego rozejmu i roszczenia wobec wszystkich ziem ruskich podbitych przez Wielkie Księstwo Litewskie należy oceniać jako świadomą pozycję Państwa Moskiewskiego. Niestabilność polityczna utrudniała zaludnianie pogranicza, a to było głównym warunkiem utworzenia linii granicznej. Typowym przykładem niestabilności politycznej jest przejście w ostatnim dziesięcioleciu XV – na początku XVI wieku księstw terytorialnych na stronę Moskwy. W kontekście rozwoju wschodniej granicy WKL należy to postrzegać jako wyraz niejednorodności pojęcia granicy i wynik politycznych manipulacji Państwa Moskiewskiego. Książęta terytorialni w górnym biegu Oki, którzy zadeklarowali przynależność polityczną do WKL lub Państwa Moskiewskiego, postrzegali granice swoich posiadłości na poziomie państwowym, ale jako właściciele prywatnych posiadłości mogli przejść do innego suzerena, tym samym zmienić granice posiadłości. Nieokreślony status polityczny i autonomia terytorialnych książąt w wyborze służby, a tym samym przynależność państwowa posiadanego terytorium miały negatywne konsekwencje dla kształtowania się wschodniej granicy Moskwy i WKL w górnym biegu rzek Oka i Ugra. Umowy delimitacyjne między Litwą a Moskwą były determinowane nie przez naturalnie występującą kolonizację wewnętrzną, która zwykle powodowała napięcia społeczne na granicy (co było pretekstem do rewizji i odnowy granic), a przez podboje nowych terytoriów, będące realizacją programu polityki państwowej i ideologii Moskwy. Słusznie zauważa autorka, że liniowe granice nie mogły ukształtować się przy

ciągłej zmianie przynależności politycznej terytoriów, w warunkach przedłużającego się konfliktu zbrojnego nie mogły tworzyć się również wspólnoty mieszkańców na terenach przygranicznych” (s. 313-314).

Omawiając sytuację związaną z południowo-wschodnią granicą WKL, autorka zauważa, że „warunki naturalne i brak trwałych więzi nomadów i na wpół koczowniczych mieszkańców z terytorium można uznać za ważne czynniki dla kształtowania się granic państwa litewskiego z sąsiadami pogranicza południowego, specyfiki i dynamiki ustalania granic. Koncepcja południowych granic państwa litewskiego w XV-XVI wieku była pod silnym wpływem cech stepu jako naturalnej bariery. Problem opanowania stepu należy uznać za najważniejszy czynnik, który zadecydował o realnym nieistnieniu granicy ze światem tatarskim. Informacje źródłowe pozwalają stwierdzić, że sieć zamków granicznych w ukraińskich stepach, jako pewien wynik kolonizacji wojskowej, może być obiektywnie uznana za państwowe dzieło wyznaczania przybliżonych granic. Rozumiana przez litewskich władców konieczność i starania skolonizowania stepu w celu utrzymania go, nie przyniosły rezultatów. Z biegiem czasu narzędzie kolonizacji – plemiona tatarskie i kozackie – stało się wielką siłą wojskową stepu, która ze względu na różnice w stylu życia i kulturze obróciła się przeciwko WKL. Strefa stepów między światem tatarskim a WKL w rzeczywistości nie była ziemią niczyją, nie było tu możliwości powstania linii granicznej, a warunkową granicę państw, dostrzegalną w tekstach umów i innych dokumentach, należy uznać jedynie za prowizoryczną. Oceniając południowe granice WKL z punktu widzenia specyfiki regionu szczególnie znacząca jest delimitacja granic polsko-litewskich i Imperium Osmańskiego z 1542 r. Wskazuje ona na konieczności rozwiązania kwestii granic, świadczy niech o swoistej, ale rzeczywiście istniejącej koncepcji granic. Ta delimitacja oznaczała jakościowo nowy etap komunikacji politycznej w stosunkach polsko-litewskich z południowymi sąsiadami, co było możliwe tylko dzięki udziałowi Imperium Osmańskiego – scentralizowanego regionu o doskonałym aparacie administracyjnym, a nie pojedynczych ord tatarskich” (s. 314-315).

Tomas Čelkis swoje badania poświęcił analizie procesu terytorializacji państwa litewskiego (koncepcja terytorializacji ukazuje fenomen pojawienia się granic terytoriów państw). Jak pisała w omówionej monografii L. Bucevičiūtė, „w cyklu artykułów

naukowych historyk ten szczegółowo opisał transformację granicy państwowej, jako odcinka terytorium, w granicę liniową. Zrekonstruował również ramy prawne przygotowania umów delimitacyjnych z zakonem niemieckim i inflanckim, konsekwentnie ocenił etapy ustalania granic i uzasadnił kroki proceduralne z tym związane. T. Čelkis zgłębił problem granic WKL „nad Morzem Czarnym” i wraz z historykiem Dariusem Antanavičiumem przygotował obszerną publikację źródeł dotyczących delimitacji między WKL i Inflantami w połowie XVI wieku” (p. 16).

W 2011 r. Čelkis obronił rozprawę doktorską *Valdžia ir erdvė: Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV-XV a. (Władza i przestrzeń: Proces terytorializacji Wielkiego Księstwa w XIV-XV w.)*, na której podstawie w 2014 r. ukazała się monografia *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorija: sienų samprata ir delimitaciniai procesai XIV-XVI amžiuje (Terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego: pojęcie granic i procesy rozgraniczania w XIV-XVI wieku, Wilno: VUL, 252 s.)*. Przedstawił w niej całkowicie nową problematykę dotyczącą terytorium państwa litewskiego i rozwoju granic oraz zaproponował nową metodologię badań. Jak pisze, „Przedmiotem badań w monografii jest proces kształtowania się i koncepcji granic WKL z sąsiednimi państwami w XIV-XVI w.” (s. 13). Książka jest całościowym studium procesu kształtowania się granic WKL w XIV-XVI wieku. Autor omówił źródła z XIII wieku, stanowiące korzenie pojmowania granic państwowych. Wyróżnił cechy intensywności i stabilizacji w rozwoju granic WKL, właściwości ich oznaczania. Przedstawił koncepcje kształtowania się terytorium WKL – interpretację procesu terytorializacji, która opiera się nie tylko na państwowych dokumentach dotyczących delimitacji, ale także na dodatkowych danych, dotyczących oznaczania granicy prywatnej posiadłości. Badanie ukazuje wszechstronny obraz rozwoju „terytorium państwa” i państwowości, pozwala zweryfikować teoretyczne interpretacje rozwoju terytorialnego zawarte w historiografii, uwydatnia nowe perspektywy badawcze. Badania przeprowadzone przez T. Čelkisa pogłębiły również osiągnięcia naukowe geografii historycznej, która nie doczekała się większej uwagi ze strony litewskich badaczy XX wieku.

Autor we wnioskach monografii (s. 299-303) wskazuje, że w „XIII-XIV wieku zakon zreorganizował strukturę archaicznych ziem w Prusach i Inflantach, tworząc nową

administrację terytorialną. Polityczna styczność Litwy i zakonu odpowiadała dwustronnej koncepcji zawłaszczania terytoriów, gdy ich przynależność była przedmiotem porozumień transgranicznych. W porozumieniach zawartych przez wielkich książąt litewskich Olgierda i Kiejstuta z zakonem widoczne są pierwsze wytyczne dotyczące granic terytoriów WKL” (s. 299).

T. Čelkis rozróżnia „dwa etapy delimitacji między WKL i zakonem krzyżackim w XIV-XVI wieku. - 1) do pokoju mełneńskiego w 1422 r. oraz 2) po pokoju mełneńskim do końca XVI wieku. Przez długi okres kraje dzieliły naturalnie powstałe lub w XIII wieku jednostronnie utworzone przez zakon odcinki granic „administracyjnych“. Pod koniec XIV wieku zawarto dwustronne umowy, regulujące przynależność terytoriów do państw. Od 1422 r. zmieniła się granica z zakonem – stanowiły ją nie jeden, a poszczególne odcinki granic WKL z Prusami i Inflantami. W 1422 r. granica została oznaczona i zmierzona, a po pokoju w Brześciu Kujawskim w 1435 r. potwierdzona przez kraje raz jeszcze.

W traktatach pokojowych między WKL i zakonem krzyżackim, zawartych w 1398 r. na wyspie Salin i w Mełnie w 1422 r. po raz pierwszy w poszczególnych artykułach zawarto opisy granic państwowych, zbliżonych do pojęcia granic „liniowych” (główne cechy: sztuczne znaki, w tym wymierzone odległości). Granicami państwowymi uprawomocniono archaiczne granice ziem, w niektórych miejscach powstały nowe „odcinki“ granic. Po raz pierwszy w projekcie granic z 1420 r. wspomniane zostały jednostki miary (mile), a w opisie z 1426 r. często wspomniane są sztuczne znaki graniczne (krzyże), jednostki miary, zaludnione pogranicze. Akcja ustalenia granic z zakonem za czasów księcia Witolda była jakościowo nowym etapem w rozwoju pojęcia granic, który oznaczał pojawienie się koncepcji „nowego” terytorium państwa. Znajduje to również odzwierciedlenie w terminologii, gdyż w drugiej połowie XV i w XVI wieku „granice Witolda“ nazywane są „starymi” i „sprawiedliwymi” granicami państwa” (s. 299-300).

Autor uważa, że „drugiej połowie XV wieku zachodnie granice WKL były oznaczone bardziej szczegółowo niż wcześniej. W 1473 r. WKL i Inflanty zawarły pierwszą umowę dotyczącą wyłącznie rozgraniczenia, zgodnie z którą granicę oznaczono sztucznymi znakami i wymierzono w milach. Był to znak stabilizacji granic WKL, stanowiący

zapowiedź kolejnego etapu procesów rozgraniczania, mającego miejsce w XVI wieku, kiedy przyspieszyła kolonizacja wewnętrzna. W XVI wieku udoskonalono oznaczanie granic, upowszechniło się stosowanie sztucznych znaków, w zasadzie idealnymi „znakami granicznymi” – „liniami” granicznymi stały się zaludnione pogranicza. W 1545 r. znakiem granicznym WKL i Prus był murowany słup z wizerunkami herbów państwowych i napisami. Podobny słup z herbami państwowymi wyznaczał w 1545 r. granicę WKL i Inflant. Takie znaki utrwaliły koncepcję granicy państwowej i definitywnie wydzieliły granice państw z ogólnego systemu znakowania obrzeży. Po pokoju melneńskim z 1422 r. Wielkie Księstwo Litewskie bardziej szczegółowo zaczęło uzgadniać granice z Prusami. W drugiej połowie XV wieku wyraźniej manifestują siebie skolonizowane pogranicza, rozwiązywane są przypadki naruszeń na granicy. W XVI wieku granice państw były intensywnie „przesuwane” wskutek kolonizacji wewnętrznej. Mieszkańcy pogranicza często naruszali granice państwowe, dlatego komisarze ciągle je kontrolowali, aktualizowali, oznaczali i opisywali. Był to proces stabilizowania granic” (s. 300-301).

Po podpisaniu w 1422 r. pokoju melneńskiego ustalono również granice WKL z Inflantami. „W 1473 r. obie strony zawarły pierwszą specjalną umowę delimitacyjną. W połowie XVI wieku strony już miały ustalone granice, nie podnoszono kwestii ich wyznaczania, skoncentrowano się na procedurach aktualizacji. Po tym, gdy w 1561 r. Kurlandia stała się wasalem WKL, zmieniła się polityczna koncepcja granic” (s. 301).

T. Čelkis pokazuje, że „proces delimitacji granic między Wielkim Księstwem Litewskim i zakonem w XIV-XVI wieku był skomplikowany i wymagał długotrwałych przygotowań. Na ten proces składało się: a) przygotowanie projektów, b) negocjacje, c) znakowanie. Komisje graniczne składały się z wysokich rangą urzędników (często duchownych, którzy na granicy przyjmowali przysięgi). Po tym, gdy urzędnicy objechali i uzgodnili granice, wysyłane były osoby do ich znakowania.

Tymczasem kształtowanie się granic WKL na wschodzie było zdeterminowane przez inny rodzaj stosunków politycznych. Popadając w zależność od WKL księstwa ruskie zachowywały „dawną” strukturę organizacyjną. Władcy WKL „nie dzielili” przyłączonych księstw, chociaż zdarzało się, że czasami od księstwa były odrywane

włości. Głównie były to „obszary przygraniczne”, które w tamtym czasie pojmowano jako „peryferie”.

W XV wieku, gdy WKL i Moskwa rozszerzały wpływy polityczne, uzgadniano kwestie wpływów na spornych terenach. W pierwszej umowie pokojowej między stronami z 1449 r. wymieniono obszary, które przypadły każdej z nich, a którymi dysponowano jako jednostkami, pojawia się jednak zaledwie jeden krótki opis odcinka granicy między państwami, pozostałym wytycznym dotyczącym granic odpowiadały „dawne” granice „podzielonych” ruskich ziem” (s. 301).

Autor pokazuje, że „pod koniec XV – w XVI wieku delimitacja granic WKL i Państwa Moskiewskiego opierała się na zasadzie mocy i zdobyczy wojennych. Zawierając umowy dwustronne głównym celem było prawne zalegalizowanie istniejących realiów politycznych, a kwestie granic stanowiły jedynie elementy składowe umów. Porozumień dotyczących wyłącznie rozgraniczenia WKL i Moskwa nie zawierały. W drugiej połowie XV wieku w dokumentach pojawiają się wzmianki o naruszeniach granic państwowych. Niewiele znanych jest dokumentów, które świadczą o próbach naprawy lub aktualizacji granic ze względu na ich niestabilność.

W XV – pierwszej połowie XVI wieku WKL miało granice z ordami tatarskimi, Mołdawią, z kolei pod koniec XV wieku, po zagarnięciu Mołdawii przez Osmanów, pojawiły się kontakty terytorialne z Turkami. Granice w tej części WKL przebiegały wzdłuż rzeki Dniestr, wybrzeża Morza Czarnego do Dniepru i odpowiednio jego korytem. Granica ukształtowała się prawdopodobnie na zasadzie „historyczności” terytorium. Pomimo niesprzyjających warunków geopolitycznych, w drugiej połowie XV wieku „utworzono” udokumentowane „granice Szymona Olelkowicza”. Było to wyjątkowe zjawisko w ogólnym procesie rozwoju granic Wielkiego Księstwa Litewskiego, ponieważ koncepcja granicy państwowej WKL rozwijała się również na peryferiach oddalonych od jądra państwa” (s. 301-302).

T. Čelkis zauważa, że „w latach trzydziestych XVI wieku, po zajęciu przez Osmanów wybrzeża Morza Czarnego, między Dniestrem a Dnieprem rozpoczął się kolejny etap rozwoju granic WKL, zdeterminowany przez ekspansję militarną Osmanów. W latach 1540-1542 ustalono „nowe” granice Polski i WKL z Imperium Osmańskim. Procesy delimitacji między stronami tym się jednak nie zakończyły, dalej trwały negocjacje w

sprawie naruszeń granic, były one poprawiane i rewidowane. Niestabilność granic wynikała z małej liczby skolonizowanych „pograniczy”, co ograniczało mobilność mieszkańców sąsiadujących państw na poszczególnych terenach.

W drugiej połowie XIV wieku powstały również granice między WKL i Mazowszem, na kształtowanie się których miały wpływ procesy delimitacyjne między Mazowszem i zakonem. W XV wieku wewnętrzna kolonizacja ludności WKL i Polski w kierunku obszarów pustynnych uwypukliła pierwsze przypadki konfliktu interesów ludności, co zachęciło do ustalenia bardziej precyzyjnych granic. W pierwszej połowie XVI wieku najintensywniej kolonizowano „wciśnięte“ między państwami obszary pustynne. Z powodu naruszeń granic ciągle wybuchały konflikty między mieszkańcami pogranicza, które rozstrzygali wyznaczeni komisarze, weryfikujący i aktualizujący granice. Dokument z 1519 r. wspomina o sprawdzeniu „całej“ granicy między WKL i Polską, w 1529 r. konsekwentnie sprawdzono i zaktualizowano „całą” granicę między stronami. Wyjątkowy charakter ma proces aktualizacji granic państwowych z 1546 r., kompletności dokumentacji którego nie dorówna żadna inna procedura delimitacji granic WKL w XIV-XVI wieku.

W 1569 r. w kontekście negocjacji w sprawie unii lubelskiej król Zygmunt August oderwał od WKL województwo podlaskie, wołyńskie, braclawskie i kijowskie, co drastycznie zmieniło granice WKL. „Najnowszym” granicom państw odpowiadały granice województw i powiatów, które podzieliły terytoria WKL w wyniku reformy administracyjno-terytorialnej z lat 1564–1566. Z biegiem czasu kraje aktualizowały i poprawiały „nowe” granice” (s. 302-303).

Reasumując, autor pisze, że „badanie rozwoju granic WKL z krajami sąsiednimi pozwala na wydzielenie etapów kształtowania się terytorium państwa: 1) za początek formowania się terytorium WKL należy uznać czasy panowania wielkich książąt Giedymina, Olgierda i Kiejstuta, gdy pierwsze umowy regulujące kwestie przynależności terytoriów zostały zawarte z zakonem; 2) za panowania wielkiego księcia Witolda i w pierwszej połowie XV wieku zawarto pierwsze umowy pokojowe zakonem i Moskwą, które zawierały też opisy granic. Pierwsze „linie” graniczne opisano w pokoju zawartym przez WKL i zakon w 1398 r. na wyspie Salin i w 1422 r. w Melnie; 3) w drugiej połowie XV wieku rozpoczął się proces aktualizacji granic WKL, w 1473 r. zawarto pierwszą

szczególnej umowę dotyczącą granic z Inflantami. W tym samym czasie zaczął się proces delimitacji granic WKL na odległych „peryferiach“; 4) XVI wiek jest okresem stabilizacji granic WKL, skorygowano i zaktualizowano granice z krajami sąsiadującymi z WKL. W pierwszej połowie XVI wieku nad Morzem Czarnym ustalono granice WKL i Imperium Osmańskiego. Ponadto, w drugiej połowie XVI wieku, po utracie przez WKL znacznych terenów na południowym wschodzie (chodzi o tereny przyłączone do Polski w 1569 r.), państwo tworzyły terytoria zintegrowane, znajdujące się pod silnym wpływem administracji kraju, których granice przetrwały dłużej bez większych zmian” (s. 303).